

JAKOB MAZIARZ

 <https://orcid.org/0000-001-5647-1969>
Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

Matelski, Dariusz. Anatomia grabieży. Polityka Rosji wobec polskiego dziedzictwa kultury od XVII do XXI wieku. Kraków: Wydawnictwo Avalon, 2021 (ss. 928, ISBN 978-83-7730-451-8)

Keywords: cultural heritage, national heritage, Russia, Poland

Słowa kluczowe: dziedzictwo kulturowe, dziedzictwo narodowe, Rosja, Polska

Polska zalicza się niestety do tej grupy krajów, które w ciągu ostatnich kilkuset lat poniosły ogromne straty w zakresie dóbr kultury. Przetaczające się przez ziemie polskie wojny i biorące w nich udział obce armie zostawiły trwałe ślady na polskim dziedzictwie narodowym, czego jednakowym dowodem mogą być zarówno potop szwedzki, jak i II wojna światowa. Nie da się jednak nie zauważyć, że jednym z głównych aktorów grabieży dóbr kultury dokonywanych przez wieki w Polsce była Rosja – i to zarówno ta carska, jak i ta sowiecka. Niezależnie od panującego tam ustroju i bieżącej władzy polityka była niezmienna. Temu zagadnieniu poświęcone jest obszerne dzieło Dariusza Matelskiego pod tytułem *Anatomia grabieży. Polityka Rosji wobec polskiego dziedzictwa kultury od XVII do XXI wieku*, wydane przez krakowskie wydawnictwo Avalon. Niestety brakuje informacji, czy książka ta była poddana recenzji naukowej, a jeżeli tak – przez kogo. Autor jest historykiem i archiwistą, doktorem habilitowanym nauk humanistycznych i autorem licznych publikacji (według deklaracji zawartych na okładce autor wydał 740 publikacji naukowych, w tym 31 książek) dotyczących przede wszystkim kwestii relacji polsko-niemieckich oraz ochrony i grabieży dóbr kultury.

Autor na ponad dziewięćset stronach przedstawia historię rosyjskiej polityki grabieży polskich dóbr kultury, rozpoczynając od strat poniesionych w czasie wojny z Rosją zainicjowanej w 1654 r., a zakończonej rozejmem andruszowskim w 1667 r. W istocie rzeczywistej treści jest mniej, ponieważ prawie 1/3 książki stanowią spisy map i ilu-

stracji, wykaz skrótów, indeksy (osobowy, nazw geograficznych i rzeczowy), słownik pojęć oraz abstrakt w języku rosyjskim (swoją drogą wybór akurat tego języka wydaje się najzupełniej słuszny, można byłoby książkę uzupełnić jeszcze o angielski¹). Dzieło składa się z dziesięciu rozdziałów, a podział ten ma charakter chronologiczno-rzeczowy. Teoretycznie najobszerniejszym jest pierwszy – poświęcony grabieży dóbr kultury dokonanej do 1914 r. Jego największa objętość wiąże się z faktem, iż dotyczy długiego okresu – dokładnie 260 lat. Pozostałe rozdziały obejmują już zdecydowanie krótsze odcinki czasu i bardziej skondensowane zagadnienia: (II) okres I wojny światowej i walki o granice Polski (1914–1921), (III) rewindykację i repatriację polskiego dziedzictwa z Rosji Sowieckiej i ZSRR (autor konsekwentnie używa jednak określenia ZSRS i przymiotnika „sowiecki”; nie do końca jestem przekonany co do słuszności jego twierdzeń – s. 9 – iż przymiotnik „radziecki” jest błędny), (IV) ewakuację i straty w 1939 r., (V) losy polskiego dziedzictwa w czasie II wojny światowej, (VI) działalność Biura Rewindykacji Strat Kulturalnych w okresie II wojny światowej, (VII) rewindykację polskich dóbr kultury z sowieckich stref okupacyjnych Niemiec i Austrii oraz (VIII) ze Związku Radzieckiego w latach 1945–1991, (IX) negocjacje restytucyjne z państwami powstałymi po rozpadzie ZSRR i (X) polskie plany restytucyjne wobec tych państw.

Książka nie dotyczy ściśle tematyki historycznoprawnej, chociaż zawiera takie wątki. Pewne błędy (jak choćby nieodróżnianie uchwały od ustawy – s. 168 – czy datowanie Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej od 1945 r. – s. 424) oraz dywagacje (jak choćby te dotyczące umocowania – czy też jego braku – Krajowej Rady Narodowej do ratyfikowania umów międzynarodowych – s. 15) można autorowi wybaczyć, gdyż jak sam deklaruje: „nie zna się na warsztacie tej dyscypliny naukowej”².

Zdarzają się fragmenty, które należałoby chyba przeformułować – na przykład: „Pozostała część Metryki Koronnej, aż do jej wydania Polsce na mocy traktatu ryskiego z 1921 r., była rewindykowana z ZSRS w 1923 roku” (s. 71) albo drobne potknięcia językowe – na przykład „w lubelszczyźnie” [sic!] (s. 212). Pisząc o Białorusi, autor używa przyimka „w”, ale już pisząc o Ukrainie – „na” (s. 260). Zdarza się, że w tekście coś umyka, na skutek czego może powstać wrażenie, że okupowane przez Związek Radziecki ziemie polskie zamieszkiwało „1122 Białorusinów” (s. 260). „Антирелигиозный музей” to raczej „muzeum antyreligijne”, a nie „muzeum ateizmu” (s. 288). Są to jednak błędy tego rodzaju, jakie zdarzają się w zasadzie w każdej książce. Na setkach stron często nie da się ich ustrzec.

O rozmachu opracowania nie świadczy tylko ilość zadrukowanego papieru, ale także prawie 2 tys. przypisów (musałem policzyć je samodzielnie), bez mała 700 ilustracji, 21 map i tysiące pozycji bibliografii. Autor deklaruje, że korzystał z prawie 50 archiwów – położonych w Polsce i Rosji (co oczywiste), ale także w Niemczech, na Białorusi, Litwie i Ukrainie – oraz ze źródeł zgromadzonych w 20 bibliotekach i 15 muzeach. Ponadto miał wykorzystać około 200 źródeł drukowanych, 100 wspomnień i pamiętników, 150 gazet i czasopism, 250 sprawozdań służbowych, 100 inwentarzy, katalogów i przewod-

¹ Na ostatniej stronie autor zamieszcza także krótką notatkę poświęconą książce w języku angielskim, która nie jest jednak odpowiednikiem rosyjskojęzycznego *résumé* i jest od niego kilkakrotnie krótsza. Do treści tej notatki chyba wkradły się nieścisłości, bądź też nie została ona zaktualizowana, ponieważ wynika z niej, że książka składa się z sześciu rozdziałów.

² Matelski, „Dyskusje naukowe wokół ewakuacji Ołtarza Mariackiego”, 190.

ników, 40 bibliografii, encyklopedii, leksykonów i słowników, prawie 3 000 opracowań książkowych, 250 artykułów i 50 opracowań internetowych. Najczęściej cytowanym autorem jest jednak D. Matelski, którego publikacje są powoływane na 140 stronach.

Te liczby powodują, że o recenzowanej pozycji należałoby myśleć jako o dziele wręcz monumentalnym. Istotnie, trudno znaleźć inną publikację, która w tak drobiazgowy sposób dokumentowałaby zbrodnie dokonane przez Rosjan różnych proveniencji na kulturze polskiej, jednocześnie opisując historię prawie czterech wieków. Zastanawiające jest jednak, do kogo adresowana jest książka – wydawać by się mogło, że jako dzieło naukowe jasno definiuje swoich odbiorców. Autor nie przecenia chyba jednak kompetencji intelektualnych czytelników, tłumacząc im, kim byli Leonid Breżniew, Feliks Dzierżyński, Edward Gierek i Andrzej Duda (s. 779–886). Doprawdy trudno mi wyobrazić sobie osobę operującą językiem polskim na tyle dobrze, aby zapoznać się z tym dziełem, która potrzebowałaby podstawowych informacji biograficznych o tych i o setkach innych postaci. Nie przeczę, że w opracowanie tych krótkich biogramów autor włożył pracę, jednak obawiam się, że nie jest to najbardziej wartościowa część książki. Podobnie nie ma też potrzeby tłumaczyć czytelnikom, czym są archiwum i repatriacja (s. 649–56). Nie jest to przecież podręcznik do podstaw archiwistyki ani słownik wyrazów obcych dla młodzieży. Mam także wrażenie, że autor nazbyt często operuje wyłuszczeniem tekstu i wykrzyknikami, próbując uwydatnić zapewne w ten sposób szczególnie istotne partie. Nie jest to zwyczaj bardzo popularny w publikacjach naukowych i chyba słusznie. Warto uwierzyć czytelnikowi, że sam jest w stanie je dostrzec, bez konieczności stosowania zabiegów z podręczników do szkoły podstawowej. Nie wszystkie ilustracje zawarte tak licznie w książce mają ścisły związek z jej tematyką, a przy tym jakość niektórych jest dość marna (s. 284). Mamy poczet carów Rosji (s. 33) i niektórych przedstawicieli białej (s. 129) i czerwonej (s. 209) arystokracji, prezydentów III Rzeczypospolitej (bez Wojciecha Jaruzelskiego, ale za to z papieżem Janem Pawłem II – s. 492), a ponadto setki zdjęć, które dotyczą historii Polski i Rosji, ale ich związek z tematem książki jest odległy. Podobnie można było sobie darować przynajmniej część map (np. mapę „Trzecia Rzeczypospolita i jej sąsiedzi” – s. 487). Jeśli chodzi o samą treść książki – Autor porusza wiele wątków, które często dość daleko odchodzą od kwestii zasadniczych: na przykład na trzech stronach wymienia zakres właściwości Departamentu Dziedzictwa Kulturowego Ministerstwa Kultury (właściwie: Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego) – s. 488–90 – a następnie wszystkich jego pracowników – s. 490–1 – a to według stanu na 2016 r., chociaż książka wydana została przecież w 2021 r. Autor ma też zwyczaj przy nazwiskach wskazywać daty urodzenia i zgonu. Dzięki licznym powtórzeniom możemy utrwalić sobie, że choćby Karol Estreicher jr. urodził się w 1906, a zmarł w 1984 r. (s. 14, 19, 110, 223, 235, 259, 323, 365, 376 i wiele innych). Książka mogłaby być połową krótsza i nie straciłaby wiele ze swojej wartości.

Drobiazgi, które wymieniłem, nie wpływają przecież jednak na wartość merytoryczną publikacji i nie mogą przysłańcać tego, że faktycznie jest ona bardzo istotnym i cennym kompendium wiedzy o zbrodniach dokonanych przez Rosjan na polskim dziedzictwie kultury. Jest przy tym dziełem wielowątkowym, opracowanym zapewne w niemałym trudzie i stojącym na wysokim poziomie merytorycznym (tym bardziej dziwi zatem brak recenzji wydawniczej).

Recenzja niniejsza byłaby niepełna, gdyby nie zaznaczyć jeszcze jednej okoliczności. Książka jest dedykowana pamięci prof. Jana Pruszyńskiego, prawnika, specjalisty w dziedzinie ochrony zabytków i dziedzictwa kultury, autora cenionej monografii *Dziedzictwo kultury Polski, jego straty i ochrona prawna* (2001). Autor swojemu mistrzowi poświęca także krótki rys biograficzny (s. 6) i zawiera w książce bibliografię prac prof. J. Pruszyńskiego (s. 633–47). To faktycznie niecodzienny zabieg, który tę jednoautorską monografię upodabnia do księgi pamiątkowej. Oczywiście nic w tym złego. Przeciwnie – jest to zabieg godzien szacunku. Profesor J. Pruszyński miałby prawo być zadowolony z dzieła mu poświęconego.

Bibliografia

- Matelski, Dariusz. „Dyskusje naukowe wokół ewakuacji Ołtarza Mariackiego w latach II wojny światowej. Uwagi do książki: Stanisław Waltoś, *Grabież ołtarza Wita Stwosza*, Wydawnictwo Wolters Kluwer SA, Warszawa 2015, ss. 407, il., mapa”. *Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej* 16 (2016): 189–207.
- Pruszyński, Jan. *Dziedzictwo kultury Polski, jego straty i ochrona prawna*. Kraków: Kantor Wydawniczy Zakamycze, 2001.